

مطالعات ارزیابی اثرات توسعه: ترویج علم در مدیریت محیط زیست

غلامحسین کرمی^۱
کوروش رضایی مقدم^۲

چکیده

سیاست‌ها، برنامه‌ها، طرح‌ها و پروژه‌های توسعه؛ پیامدهای مختلف مثبت و منفی دارند. ارزیابی تأثیرات زیست‌محیطی و اجتماعی سعی دارد به شکلی روش‌مند این پیامدها را پیش‌بینی و مدیریت کند. شناسایی و ارزیابی از عملکرد و اثرات برنامه‌های توسعه از طریق نظرسنجی و آشنایی با دیدگاه، ادراک و نگرش مردم یکی از روش‌های دخالت دادن گروه‌های ذی‌نفع است. مبادله اطلاعات بین مردم محلی و مجربان، آنان را نسبت به شرایط اقتصادی-اجتماعی کنونی، نحوه کاهش اثرات منفی و افزایش اثرات مثبت در آینده و شناسایی فرصت‌های پیشرفت مطلع می‌کند. این فرایند به افراد اطمینان می‌دهد که آنها کنار گذاشته نخواهند شد و حضور مؤثری در تصمیم‌های مربوط به طرح‌های توسعه خواهند داشت. این پژوهش علاوه بر مفاهیم نظری ارزیابی اثرات زیست‌محیطی و اجتماعی، جایگاه ادراک و نگرش را در ارزیابی مشارکتی اثرات بررسی کرده است. در ادامه تعدادی از پژوهش‌های ارزیابی اثرات و به طور ویژه مرتبط با توسعه روستایی، کشاورزی و منابع طبیعی را بررسی و به روش تحلیل محتوا، نشاندهای (آثار) مثبت و منفی آنها را بر محیط طبیعی و انسانی استخراج کرده است.

کلیدواژه‌گان: ارزیابی اثرات، طرح‌های توسعه، مدیریت محیط زیست.

۱. دانشجوی دکتری ترویج کشاورزی دانشگاه شیراز

۲. دانشیار بخش ترویج و آموزش کشاورزی دانشگاه شیراز؛ rezaei@shirazu.ac.ir

مقدمه و بیان مسئله

تحولات اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی از اجزا و اثرات توسعه به شمار می‌روند. هدف طرح‌های توسعه ایجاد تغییرات مثبت است، اما در نهایت ممکن است عواقب منفی نیز داشته باشد. در دهه‌های گذشته رشد اقتصادی نیروی محرک افزایش رفاه و عامل مطمئن توسعه بدون حساسیت به اثرات زیست‌محیطی یا اجتماعی به شمار می‌رفت. اما به مرور ضرورت کاهش اثرات ناخواسته و اطمینان از منافع درازمدت، موجب ظهور مفهوم ارزیابی اثرات طرح‌های توسعه شد. ارزیابی به عنوان رهیافتی علمی نقش و جایگاه مهمی در برنامه‌ریزی‌های توسعه دارد و راجع به تصمیم‌گیری برای ادامه، تغییر مواضع و اهداف و یا بسط و گسترش طرح‌ها در فضای در حال تغییر جواب‌های درست‌تری می‌دهد (فائو، ۱۳۸۷). ارزیابی سبب توسعه اطلاعات مفید و مناسب مورد نیاز در جریان برنامه‌ریزی و اطمینان از توفیق و پایداری طرح‌ها می‌شود (طباطبایی و مکتون، ۱۳۸۳). فرایند ارزیابی اثرات به عنوان ابزار مدیریتی و برنامه‌ریزی، فرصتی را برای مدیران پروژه‌های توسعه پدید می‌آورد که تصمیم‌های سنجیده و منطقی اتخاذ کنند. توجه نکردن به موضوع ارزیابی اثرات باعث می‌شود پروژه‌ها به دلیل کم‌توجهی به محیط زیست طبیعی و اجتماعی و تهی شدن منابع، قابلیت تداوم نداشته باشند و حتی بعضی از آنها به دلیل مخالفت‌های عمومی جامعه و بی‌توجهی به خواست و نیاز اجتماعات محلی تعطیل شوند.

طرح‌های توسعه صنعتی و کشاورزی غالباً پرهزینه‌اند و اجرای آنها منطقه وسیعی را تحت تأثیر اثرات مثبت و منفی قرار می‌دهد. در جریان اجرا و شروع به کار تأسیسات، منطقه وسیعی از سکونتگاه‌های مردمان بومی، تحت تأثیر طرح‌ها، آلودگی زیست‌محیطی، ورود نیروی کار غیربومی، گسترش روابط تجاری، ملاحظات امنیتی و تغییر در نظام معیشت قرار می‌گیرد. گاهی اوقات اجرای یک پروژه نیازمند انتقال مردم به مکانی دیگر و اسکان مجدد و نیز در نظر گرفتن نظام معیشتی جدید است. به همین نسبت، سرنوشت پروژه و میزان موفقیت آن در رسیدن به اهدافش نیز تحت تأثیر محیطی است که پروژه در آن اجرا می‌شود (طالبیان و همکاران، ۱۳۸۷). بنابراین با توجه به چالش‌ها و مخاطرات توسعه روستایی و محیط زیست در بسیاری از کشورها، برنامه‌ریزان؛ اثرات برنامه‌های توسعه پایدار با مشارکت کلیه ذی‌نفعان و مناطق تحت تأثیر را به منظور همراهی جوامع محلی و بومی با سیاست‌ها، طرح‌ها و پروژه‌ها و حداکثرسازی اثربخشی و کارایی آنها ارزیابی می‌کنند.

ارزیابی اثرات زیست‌محیطی

ایران از معدود کشورهای در حال توسعه است که در قانون اساسی خود حفاظت از محیط زیست را مورد توجه قرار داده است. بر اساس ماده ۵۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی «حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌شود. بنابراین فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است». نگاهی گذرا بر وضعیت محیط زیست جهان در سه دهه گذشته نشان می‌دهد که نه فقط اثرات مخرب انسانی بر محیط زیست کاهش نیافته بلکه بر همکنش فناوری، محیط زیست و جامعه با منافع و اهداف متعدد به صورت غیرعمدی با اثرات مستقیم و غیرمستقیم همراه بوده و مسائل جدیدی بروز کرده است. با توجه به جدا نبودن محیط زیست و توسعه، استفاده از ابزارهای مدیریت محیط زیست در برنامه‌های توسعه برای کاهش خسارت به منابع طبیعی، حفظ محیط زیست و رعایت اهداف توسعه پایدار ضروری است. به این منظور روش علمی و ابزار

مدیریتی جدیدی به نام ارزیابی اثرات زیست‌محیطی^۱ از اوایل دهه ۱۹۷۰ برای اطمینان کافی از رعایت ضوابط، معیارها و قوانین و مقررات زیست‌محیطی در چشم‌اندازها، سیاست‌ها، طرح‌ها، برنامه‌ها و فعالیت‌های توسعه مطرح شد (Momtaz, 2002).

ارزیابی اثرات زیست‌محیطی؛ سازوکاری اصلاحی برای مطالعه اثرات توسعه فراهم می‌کند و تمرکز آن بر کاهش اثرات مضر و حتی کنار گذاشتن برخی از طرح‌هاست. ارزیابی اثرات زیست‌محیطی را می‌توان ارزیابی اثرات احتمالی طرح‌های بزرگ و دیگر فعالیت‌های اثرگذار بر محیط زیست دانست. در یک توصیف کامل‌تر ارزیابی اثرات زیست‌محیطی فرایند و چارچوب نظام‌مندی است که هدف آن پیش‌بینی، شناسایی و ارزیابی اثرات زیست‌محیطی سیاست، طرح و برنامه پیشنهادی و سنجش اهمیت آنها در تصمیم‌گیری است. این الگو جایگزین طرح‌ها و اقدام‌های توسعه‌ای را نیز پیشنهاد می‌دهد (Tukker, 2000). فراهم کردن فرصت مشارکت عمومی، افزایش حفاظت از سلامت انسان‌ها، استفاده پایدار از منابع طبیعی، کاهش هزینه‌ها، به حداقل رساندن ریسک مخاطرات زیست‌محیطی و افزایش پاسخگویی دولت و مؤسسه‌های عمومی از اهداف اجتماعی این الگو است (Jay and et al., 2007).

بر اساس دستورالعمل سازمان حفاظت محیط زیست، تعیین عمق و محدوده کار ارزیابی اثرات زیست‌محیطی در سه مقوله محیط فیزیکی (زمین، آب، هوا و خاک)، محیط طبیعی (گیاهان، گونه‌های جانوری، زیستگاه‌ها، چشم‌اندازها و مسیرهای مهاجرت پرندگان) و محیط اجتماعی و فرهنگی (سلامت افراد، فرصت‌های شغلی، آموزش، مسکن و باورهای فرهنگی) بررسی می‌شود (Ahmadvand and et al., 2011). نتایج حاصل از ارزیابی اثرات زیست‌محیطی در سالیان گذشته باعث تکامل روند استفاده از آن در بسیاری از کشورها شده است و به طور فزاینده در حال استقرار چهارچوب پایدارتری است (Rodrigues and et al., 2003).

ارزیابی اثرات اجتماعی و اقتصادی

مدیران طرح‌های توسعه به دلیل نیاز به تحقیقات عمیق برای یافتن شاخص‌های اجتماعی پایداری محیط زیست، معمولاً شاخص‌های بیوفیزیکی را مبنای ارزیابی‌ها قرار می‌دهند و به سیاست‌های اجتماعی کمتر توجه می‌کنند، در حالی که لازمه پایداری منابع طبیعی، توجه هم‌زمان به سیستم‌های بیوفیزیکی و اقتصادی- اجتماعی است (Brunson, 1999). آگاهی از توزیع متفاوت اثرات در میان گروه‌های مختلف جامعه و به خصوص اثرات تجربه شده به وسیله گروه‌های آسیب‌پذیر همواره نگران‌کننده است و بهبود رفاه اجتماعی جامعه و بازسازی معیشت مردم باید به عنوان هدف مداخلات برنامه‌ریزی شده تصریح شود (Vanclay, 2003). پایداری اجتماعی یکی از ابعاد توسعه پایدار است و با وجود مسائل و مشکلات اجتماعی اجرای طرح‌های توسعه، این بخش مورد غفلت واقع می‌شود. بنابراین، آگاهی از پیامدها و ارزیابی اثرات اجتماعی^۲ لازم و ضروری است (Ahmadvand and et al., 2009). ارزیابی اثرات اجتماعی به دنبال کشف و شناخت بهتر پیامدهای اجتماعی سیاست‌ها، برنامه‌ها و پروژه‌های توسعه است.

1. Environmental Impact Assessment (EIA)
2. Social Impact Assessment (SIA)

انجمن بین‌المللی ارزیابی اثرات^۱؛ ارزیابی اثرات اجتماعی را چنین تعریف کرده است: «فرایند تجزیه و تحلیل، نظارت و مدیریت پیامدهای خواسته و ناخواسته، مثبت و منفی برنامه‌ریزی‌ها، مداخلات (سیاست‌ها، برنامه‌ها، طرح‌ها و پروژه‌ها) و هرگونه تغییر در فرایندهای اجتماعی که به وسیله این مداخله‌گری‌ها به وجود می‌آید» (Heikkinen and Sairinen, 2007). ارزیابی اثرات اجتماعی فرایند تعیین پیامدهای آتی فعالیت‌های کنونی بر افراد، سازمان‌ها و نظام‌های کلان اجتماعی^۲ و اثرات فعالیت‌های عمومی و خصوصی روی جمعیت انسانی است که منجر به تغییر شیوه زندگی مردم، کار، روابط با دیگران و سازماندهی برای مواجهه با مسائل و تعهد به رفع نیازهای خود از سوی اعضای نظام اجتماعی است. این اصطلاح همچنین اثرات فرهنگی که شامل تغییر در هنجارها، ارزش‌ها و باورهایی که راهنمای شناخت منطقی خود و جامعه است را نیز دربرمی‌گیرد (Becker, 2001). هدف ارزیابی اثرات اجتماعی عدالت و پایداری اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی و محیط زیستی است و نتیجه آن توانمندسازی، ایجاد ظرفیت و ارتقای سرمایه‌های اجتماعی (ارتباطات و اعتماد اجتماعی) خواهد بود. کمک به جامعه میزبان پروژه برای شناسایی اهداف توسعه و حصول اطمینان از حداکثر شدن نتایج مثبت، مهم‌تر از به حداقل رساندن آسیب‌های اثرات منفی است (Vanclay, 2003).

ارزیابی اثرات اجتماعی؛ چند مرحله دارد. اولین گام تجزیه و تحلیل منافع، نفوذ، قدرت و چگونگی تأثیرپذیری گروه‌های ذی‌نفع است. تعریف کارکردی مسائل اجتماعی اثرگذار بر طرح معمولاً از طریق مذاکره با جامعه محل استقرار و کارشناسان و مقام‌های صاحب‌نظر در امور فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی تبیین می‌شود. گام بعدی که جمع‌آوری داده‌هاست بر مسائل کارکردی مربوط؛ متمرکز و با مشارکت افراد محلی صورت می‌گیرد. تجزیه و تحلیل داده‌ها و ارزیابی اولویت‌ها باید بر پاسخ به پرسش‌های کارکردی، توصیه‌های عملیاتی و قابل اجرا متمرکز شود. برای اطمینان از مناسبت یافته‌ها و توصیه‌ها برای جامعه محلی باید دوباره با ذی‌نفعان مذاکره و هم‌اندیشی شود (Becker and et al., 2003).

در برنامه‌ریزی‌های توسعه روستایی، افزایش کارایی اقتصادی منابع و عوامل تولیدی محیط روستا یک روش اصولی و کارا در رسیدن به اهداف کلان کشور است. بنابراین نوع دیگری از ارزیابی، توجیه اقتصادی و یا ارزیابی بازده یک طرح و اخذ تصمیم‌های بهتر برای استفاده از منابع کمیاب است. ارزیابی اثرات اقتصادی به موارد اقتصادی- اجتماعی و مالی مجموعه‌ای از فعالیت‌ها و تغییرات در یک موقعیت اطلاق می‌شود. هدف از ارزیابی اثرات اقتصادی ارائه اطلاعات به مجریان برای قضاوت در مورد عملکرد و بهبود کارایی طرح‌های فعلی و آتی است (محمدی‌گلرنگ و همکاران، ۱۳۸۴).

نقش نگرش و ادراک در ارزیابی اثرات

در ارزیابی اثرات اجتماعی و زیست‌محیطی؛ مشارکت، مؤلفه‌ای اساسی است. در ارزیابی اثرات اجتماعی و زیست‌محیطی دو رهیافت فن‌سالار^۳ و مشارکتی وجود دارد. رهیافت فن‌سالار نتیجه‌گراست و به استفاده از داده‌های تجربی تمایل دارد. در مقابل رهیافت مشارکتی با رویکرد فرایندگرایی از دیدگاه جامعه و دانش و تجارب افراد متأثر از طرح توسعه استفاده می‌کند. با درگیر کردن ذی‌نفعان در ارزیابی اثرات اجتماعی می‌توان اثرات

1. International Association of Impact Assessment (IAIA)
2. Social Macro Systems
3. Technocratic

اجتماعی مضر را کاهش داد و منافع اجتماعی طرح‌ها را با جامعه محلی سازگار کرد. از این منظر ارزیابی اثرات اجتماعی بخشی از فرایند مردم‌گرایانه است که تساوی حقوق، شفافیت در عملکرد و مالکیت خصوصی را با مشارکت عمومی تضمین می‌کند و هدف آن دستیابی به ظرفیت‌های محلی برای توسعه پایدار است (Vanclay, 2004). کنوانسیون‌های بین‌المللی مانند اعلامیه ریو نیز بر مشارکت عمومی و عدالت در مدیریت محیط‌زیست به عنوان یک مسئله اساسی توسعه پایدار تأکید دارند (Pisani and Sandham, 2006).

بررسی نگرش و ادراک مردم و بهره‌برداران جوامع محلی نسبت به طرح‌های توسعه یکی از راهبردهای مشارکت عمومی در ارزیابی اثرات زیست‌محیطی و ارزیابی اثرات اجتماعی است. با توجه به اینکه عوامل انسانی در مقایسه با عوامل فیزیکی مهم‌ترین عامل موفقیت طرح‌های توسعه‌اند؛ بازاندیشی بر روند تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی، اجرا و ارزشیابی پروژه‌های توسعه و تعیین جایگاه و نقش مردم در این فرایند، فرصتی مغتنم و ضرورتی انکارناپذیر است. رفتارهای زیست‌محیطی افراد و ارزیابی مثبت یا منفی آنان از طرح‌ها و برنامه‌های توسعه بر اساس اندیشه‌ها، باورها و نگرش‌های آنان شکل می‌گیرد و هرگونه تغییرات پایدار در رفتار مستلزم تغییرات ابتدایی در نگرش‌هاست. به همین دلیل موفقیت و پایداری اجتماعی و زیست‌محیطی این طرح‌ها تا حدود زیادی بستگی به نگرش‌های بهره‌برداران و مصرف‌کنندگان دارد. بنابراین، شناخت و توجه به ادراک مردم نسبت به طرح‌ها و عوامل تأثیرگذار بر ادراک و اعتقاداتی که مبنای نگرش آنان است، به برنامه‌ریزان در طراحی مشوق‌های مناسب و حذف عوامل دلسردکننده کمک می‌کند و سطح همراهی و حمایت مردمی پروژه‌ها را افزایش می‌دهد.

نگرش؛ از مفاهیم نوین روان‌شناختی اجتماعی (کریمی، ۱۳۷۹) و وضع نفسانی و عصبیتی است که سازمان آن را تجربه می‌کند و در واکنش‌های فرد نسبت به همه اشیا و اوضاع اثر پویا و هدایت‌کننده دارد. به عبارت دیگر نگرش؛ آمادگی عصبی و روانی برای فعالیت نفسانی و جسمانی است و فرد را برای واکنش معینی آماده می‌کند. نگرش؛ آمادگی برای انگیزختن انگیزه‌هاست، نگرش کسی نسبت به موضوعی؛ آمادگی او برای عمل، ادراک، تفکر و احساس نسبت به آن موضوع است (کلاینبِرگ، ۱۳۸۶). نگرش؛ تأثیر مستقیم در رفتار دارد. پاسخ یک فرد در برابر یک شیء یا در یک موقعیت، مشروط به چگونگی نگرش اوست. نگرش؛ مانند حالت آماده‌باش یا یک نظام عواطف و افکار و یا آمادگی در عمل است (بادن، ۱۳۷۴) و نقش اساسی در اعمال و رفتار انسان دارد (کریمی، ۱۳۷۹). برخی از مفاهیم مرتبط با نگرش به شرح زیر است:

۱. **ارزش‌ها:** ارتباط نزدیکی با بعد عاطفی نگرش اعم از مثبت یا منفی دارند. بیان ارزشی، یک بیان کلی و انتزاعی است و به فرد خاصی نسبت داده نمی‌شود، ولی بیان نگرشی مصداقی است که به فرد یا گروه عینی نسبت داده می‌شود.
۲. **عقاید و باورها:** اعم از اینکه درست یا نادرست باشند، جزء شناختی نگرش را تشکیل می‌دهند. به همین دلیل هر نگرشی تا اندازه‌ای مبتنی بر عقاید و باورهاست.
۳. **رغبت و علاقه:** به عنوان مؤلفه عاطفی با نگرش مرتبط است، ولی تفاوت آن با بعد عاطفی نگرش در این است که شخص علاقه و رغبت را فقط به فعالیت خویش محدود می‌کند و انتظار ندارد دیگران هم مانند او علاقه داشته باشند، اما نگرش مستلزم نوعی انتظار تأیید یا فقدان تأیید دیگران است.
۴. **نقش:** با نگرش دارای تأثیر متقابل است و ایفای یک نقش توسط هر فرد بیانگر پاره‌ای از نگرش-های اوست (کریمی، ۱۳۷۹).

سازوکارهای مؤثر در تکوین نگرش‌ها را می‌توان در دو دسته اصلی شناختی و انگیزشی بررسی کرد. اما سازوکارهای شناختی در دو حیطه یادگیری‌های اجتماعی و مقایسه‌های اجتماعی بر تشکیل نگرش‌ها نقش دارند. منابع انگیزشی نیز شامل منابع انگیزش فردی (نیازها و شخصیت) و منابع انگیزش اجتماعی (وضعیت اقتصادی و فرهنگ) سهم مهمی در شکل‌گیری نگرش‌ها دارند (آذربایجانی و همکاران، ۱۳۸۵).

تئوری کنش علی و دیگر مدل‌ها سعی می‌کنند تا رفتار انسان را با سازه‌های محدودی توضیح دهند. سازه‌هایی مثل سن، جنس، طبقه اجتماعی و نژاد به طور آشکار بر رفتار تأثیر نمی‌گذارند، بلکه تأثیر آنها ضمنی است و تنها در صورتی بر رفتار تأثیر دارند که بر اعتقادهایی مؤثر باشند که مبنای نگرش‌اند (Beedell & Rehman, 2000). بنابراین متغیرهای اجتماعی و روان‌شناختی شامل نگرش‌ها، اعتقادات، ارزش‌ها و دیدگاه‌ها جایگاهی محوری و مرکزی در روش‌شناسی‌های ارزیابی اثرات اجتماعی دارند. با وجود این، توجه به این مفاهیم ادراکی، در خصوص نحوه استفاده از آنها در ارزیابی اثرات اجتماعی توافق زیادی وجود ندارد. چهار موضوع با نقش نگرش در ارزیابی اثرات اجتماعی ارتباط دارد:

۱. جایگاه نگرش‌ها در مدل‌های ارزیابی اثرات اجتماعی؛
۲. پیش‌بینی‌پذیری نگرش و رفتار؛
۳. اندازه‌گیری روایی، پایایی و مقیاس‌پذیری نگرش؛
۴. دیگر متغیرها (Albrecht and Thompson, 1988).

نگرش‌های ملازم با ارزیابی مصرف و بهره‌برداری بهینه از انرژی و محیط زیست را می‌توان با مفاهیمی چون پذیرش مسئولیت، تصور فرد از اثربخش بودن مشارکت در طرح‌های مرتبط، معادله سود و زیان (تئوری مبادله اجتماعی)، ارتقای آگاهی از پیامدها و اثرات پروژه‌های مدیریت محیط زیست و خطرهای تهی‌سازی منابع طبیعی و فقدان این منابع برای نسل‌های آینده تقویت و تثبیت کرد (صفاری‌نیا، ۱۳۸۶). در نگاه (۱) منابع باورها و عناصر نگرش نسبت به بحران محیط زیست تبیین شده است. نگرش متشکل از سه جزء شناختی، عاطفی و رفتاری است. به عنوان مثال یک کشاورز و بهره‌بردار منابع طبیعی ممکن است اینگونه فکر کند که از بین بردن پوشش گیاهی و استفاده بی‌رویه از منابع آب‌های زیرزمینی باعث پسرفت محیط زیست خواهد شد (بعد شناختی). او از وضعیت فرسایش خاک، کمبود آب و آلودگی هوا احساس نگرانی دارد (بعد عاطفی) و متعاقب آن در فعالیت‌های درختکاری و کاهش مصرف آب شرکت می‌کند (بعد رفتاری) (اقتباس از کریمی و صفاری‌نیا، ۱۳۸۴) و در نهایت به گروه حامیان ارزیابی اثرات اجتماعی و زیست‌محیطی طرح‌های توسعه بیوندد. علاوه بر اجزا، نگرش‌های زیست‌محیطی دارای سه ویژگی‌اند:

۱. شامل یک موضوع مشخص، رویداد یا موقعیت است: همکاری و مشارکت در برنامه‌های حفاظت محیط‌زیست و ارزیابی اثرات توسعه؛
۲. نگرش‌ها معمولاً ارزشیابانه‌اند: ارزیابی اثرات توسعه در حفظ محیط زیست و رسیدن به توسعه پایدار مؤثر است؛
۳. نگرش‌ها معمولاً ثبات و دوام دارند: مردم محافظت از منابع طبیعی و حمایت از ارزیابی اثرات توسعه را به عنوان یک رفتار در کلیه شرایط و موقعیت‌ها اعمال می‌کنند (اقتباس از کریمی و صفاری‌نیا، ۱۳۸۴).

بعد رفتاری	بعد عاطفی	بعد شناختی	منابع باورها
از فعالیتهای تشدیدکننده بحرانهای زیست محیطی خودداری و در مدیریت پایدار منابع طبیعی (درختکاری، کاهش مصرف آب و ...) مشارکت و دیگران را نیز تشویق می-کنم.	نسبت به فرسایش خاک، کمبود شدید آب شیرین، تغییرات اقلیمی، بیابان زایی، توسعه کانونهای ریزگرد، آلودگی هوا، پسرفت اراضی کشاورزی و فقر و مهاجرت مردم نگرانم.	جنگل زدایی و از بین بردن پوشش گیاهی، آلودگیهای صنعتی، استفاده بی رویه از آبهای زیرزمینی، مصرف نهادههای کشاورزی و چرای بی رویه دامها در جنگلها و مراتع باعث از دست رفتن منابع طبیعی شده است.	<ul style="list-style-type: none"> تجربه شخصی خطرات بحرانهای زیست محیطی را بر اساس گزارشهای سازمانها و اخبار رسانه های ارتباطی دریافت می کنم. تعامل اجتماعی همکاران، رهبران محلی و خانوادهام نسبت به موضوع محیط زیست حساس اند. استنتاج وضعیت آینده محیط زیست بسیار نگران کننده است.
			
<p>با اجرای طرحهای توسعه بدون ارزیابی اثرات زیست محیطی و اجتماعی موافق نیستیم</p> <p>نگاره (۱): رابطه نگرش با ارزیابی اثرات توسعه (منبع: اقتباس از کریمی و صفاری نیا، ۱۳۸۴)</p>			

ادبیات پژوهش

بسیاری از طرحهای توسعه صنعتی در کشور فقط بر اساس چانه زنی مدیران، نمایندگان و مردم مناطق مختلف و فارغ از توجیه پذیری اقتصادی، ارزیابی پیامدهای زیست محیطی و یا آثار توسعه ای طراحی و تصویب می شوند. در صورتی که اجرای جامع ارزیابی نهادی، مالی، زیست محیطی و توسعه ای طرحها و التزام به نتایج آنها می تواند کشور را در هدایت صحیح منابع و جلوگیری از هدر رفت استعدادهای طبیعی ملی یاری کند. به علاوه آنچه در کشور ما به عنوان ارزیابی طرحهای صنعتی مطرح است به ارزیابی مالی و بازاری پروژهها و تا حدودی ارزیابی زیست محیطی محدود می شود و بعد از مشخص شدن آثار زیست محیطی اجرا می شود. به عنوان مثال طرحهای پتروشیمی در استان فارس بدون مطالعات امکان سنجی و ارزیابی اثرات زیست محیطی و اجتماعی تصویب شده اند. در حالی که این طرحها، نقشی پیشرو و کلیدی در توسعه استان فارس ندارند و سرمایه گذاری در صنایع بالادستی پتروشیمی در استان فارس نمی تواند آثار توسعه ای مورد نظر برنامه ریزان را به دنبال داشته باشد (رهبر و میرشجاعتیان، ۱۳۸۷). مطالعات ارزیابی اثرات اجتماعی طرحهای توسعه صنعتی در منطقه عسلویه نشان داد که

اجرای پروژه‌های عظیم در آن منطقه، در افزایش سطح امکانات و خدمات، ارتقای سطح مهارت‌های فنی و ایجاد فرصت‌های شغلی و کاهش فقر تأثیر چندانی ندارد و در مقابل احساس نابرابری و محرومیت نسبی، آسیب‌های اجتماعی و نارضایتی از زندگی را گسترش داده است و در مجموع مردم محلی در مقابل آنچه از دست داده‌اند، چیزی به دست نیاورده‌اند. زیرا توسعه صنعتی فقط با رویکردی فنی و بدون ملاحظه ابعاد اجتماعی و فرهنگی اجرا شده و هیچ کدام از صورت‌های جلب مشارکت به شکل واقعی اتفاق نیفتاده است. به همین دلیل نتیجه نهایی رشد اقتصادی و صنعتی عسلیویه، توسعه نیافتگی کلی منطقه و گسترش شکاف مرکز-پیرامون است (طالبیان و همکاران، ۱۳۸۷).

پروژه‌های آزاد راه تهران-شمال، خروج دام از جنگل، واگذاری جنگل به دامداران، بهره‌برداری از جنگل‌ها، استخراج سنگ معدن و احداث سد سیاه‌بیشه به عنوان طرح‌های توسعه منطقه کلاردشت در غرب مازندران دارای مأموریت توسعه رشد و توسعه اقتصادی است اما طرح‌های اجرا شده ماهیتی فقرزا^۱ دارند و در راستای اهداف توسعه هزاره و تضمین پایداری عمل نکرده‌اند. به طوری که نتیجه آنها افزایش فقر، نارضایتی مردم، تخریب محیط زیست و تهی کردن محیط از سرمایه‌های انسانی، اجتماعی و اقتصادی بوده است (برارپور، ۱۳۸۷). طبق تحلیل همبستگی، تنها بین سه شاخص از ۱۶ شاخص توسعه اجتماعی و اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی با میزان سرمایه‌گذاری در طرح‌های توسعه و عمران روستایی در شهرستان مهر استان فارس همبستگی وجود داشت و پروژه‌های اجرا شده اثر قابل توجهی در ارتقای شاخص‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی مطالعه نداشته‌اند (سعیدی و رستگار، ۱۳۸۹). بررسی اثرات برخی دیگر از پروژه‌های عمرانی دولت بر فقرزدایی در مناطق روستایی ایران بیانگر آن است که سرمایه‌گذاری در توسعه و عمران روستایی، جاده‌سازی، تحقیق و ترویج کشاورزی و آبیاری به ترتیب دارای بیشترین تأثیر بر کاهش فقر روستایی بوده‌اند. در حالی که سرمایه‌گذاری در بهداشت به صورت غیرمستقیم، تأثیر دارند و طرح‌های برق‌رسانی تأثیر چندانی بر کاهش فقر روستایی نداشته‌اند (ترکمانی و جمالی‌مقدم، ۱۳۸۴).

اثرات پروژه‌های عمرانی بر رفاه و کاهش فقر در نقاط روستایی استان فارس در تحقیقی پیمایشی و شبه تجربی و از طریق مقایسه ۲۰ روستای برخوردار از فعالیت‌های عمرانی جهاد (روستاها تجربی) و ۲۰ روستای بی‌بهره (روستاها کنترل)، مطالعه و مشخص شد که بین دو دسته روستا از نظر شاخص‌هایی چون امکانات و تسهیلات زندگی، وسایل زندگی، تسهیلات محل سکونت خانوار، مالکیت ادوات سرمایه‌ای، دارایی‌ها و سرمایه انسانی و رضایت‌مندی از زندگی تفاوتی معنادار وجود دارد؛ به طوری که روستاهای برخوردار در سطح بالاتری قرار دارند. اما از نظر شاخص درآمد ناخالص سالیانه تفاوتی بین روستاهای دارا و فاقد پروژه‌های عمرانی تفاوتی مشاهده نشد (لهسایی‌زاده و ماجدی، ۱۳۸۳).

کرمی و رضایی‌مقدم (۱۳۸۴) اثرات و عملکرد تعاونی‌های تولید استان‌های فارس و بوشهر را در مراحل مختلف فعالیت‌های مرتبط با تولید (شامل قبل از کاشت، کاشت، داشت، برداشت، پس از برداشت) و خدمات ترویجی بررسی کردند. سعدی (۱۳۸۸) نیز اثرات تعاونی‌های تولید کشاورزی استان همدان را در چهار زمینه کارکرد خدماتی، کارکرد زراعی، کارکرد توسعه‌ای و زیربنایی و کارکرد آموزشی و ترویجی مطالعه کرد. این دو تحقیق نتیجه گرفتند که اثرات تعاونی‌ها در سطحی نبود که بتواند نقش قابل توجهی در رفع نیاز کشاورزان داشته باشد و

1. Impoverishing

در حالی که بیشترین اثرات تعاونی‌ها در حوزه کارکردهای خدماتی است، مخاطبان بر توسعه فعالیت‌های آموزشی و ترویجی تأکید داشته‌اند. اما مطالعه طاهرخانی و حیدری ساربان (۱۳۸۳) نشان داد تعاونی‌های تولیدی مشکین شهر بر کلیه شاخص‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی اثرات بسیار ملموسی به جا گذاشته‌اند. مظفر و همکاران (۱۳۸۷) معتقدند نسبت به تأثیر مثبت و پایدار طرح‌های هادی روستایی بر محیط زیست و کیفیت زندگی در روستاها به عنوان بخشی از برنامه‌های توسعه و عمران روستایی تردید جدی وجود دارد. مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی (۱۳۸۸) اثرات دوره‌های آموزشی و ترویجی امور دام را بررسی کرد. بر اساس یافته‌های این پژوهش، دوره‌های آموزشی باعث افزایش سطح اطلاعات و آگاهی‌های شغلی، ارتقای سطح مهارت و کاربرد شیوه‌های جدید تولید، افزایش مشارکت اجتماعی و فعالیت‌های جمعی به عنوان اثرات اجتماعی و توسعه سرمایه‌گذاری، افزایش تولید و افزایش درآمد به‌عنوان اثرات اقتصادی شده است. شهرک‌ها و نواحی صنعتی روستایی نیز به طور عمده دارای اثرات و نتایج مثبت و مناسب اقتصادی و اجتماعی در مناطق مختلف کشور بوده‌اند (کرمانی و همکاران، ۱۳۸۷؛ رضوانی و همکاران، ۱۳۸۹). پروژه عمران روستایی و حفاظت محیطی بهشهر، علاوه بر ارتقای شاخص‌های اقتصادی، باعث بهبود فرهنگ زیست‌محیطی جامعه، اعتمادسازی و مشارکت اجتماعی شده است (میررجبی، ۱۳۸۵). طرح توسعه روستایی ریمله در استان لرستان جز در موضوع ایجاد اشتغال، بر سایر شاخص‌ها اثر مثبت داشته است (در کیوندی، ۱۳۷۸). طرح ساماندهی خروج دام از جنگل از لحاظ تأمین و ارائه خدمات عمومی برای جنگل‌نشینان در محل زندگی جدید تا حدودی موفق بوده است؛ اما مخاطبان طرح از چرخه تولید کنار رفته و درآمد پیشین خود را از دست داده‌اند. در ابعاد اجتماعی و فرهنگی نیز باعث کم‌رنگ شدن آداب و سنن محلی، احساس بیگانگی و تعلق نداشتن به مکان جدید و تضعیف انگیزه مشارکت شده است (عظیمی و امیری‌لمر، ۱۳۸۷).

طرح‌های ساماندهی و اسکان عشایر هم به دلیل متفاوت بودن ابعاد برنامه‌ریزی و نحوه اجرا در بهبود شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی نتایج یکسانی نداشته‌اند (صالحی، ۱۳۸۴؛ حیاتی، ۱۳۸۴). طرح کنترل کوچ باعث ایجاد ترس، اضطراب و درگیری در بین مرتعداران شده است (قنبری و راستی‌اردکانی، ۱۳۸۱). در مورد پروژه مدیریت و قرق مراتع در حوضه سدها پیامدهای مثبت زیست‌محیطی و اثرات منفی اجتماعی گزارش شده است (توکلی و قدوسی، ۱۳۸۱).

بررسی پیامدهای مداخلات توسعه روستایی بر فقر روستایی، درآمد خانوار، نابرابری مالکیت زمین و خدمات ترویج کشاورزی در دو گروه از روستاهای توسعه‌یافته و کمتر توسعه‌یافته در استان فارس نشانگر آن است که کیفیت زندگی روستایی در روستاهای توسعه‌یافته و هم در روستاهای کمتر توسعه‌یافته در حد مطلوبی نبود و توزیع درآمد و مالکیت زمین نیز در دو گروه روستاهای مذکور تفاوت معناداری ندارد. همچنین خدمات متداول ترویج به دلیل سوگیری بیشتر به سمت خانوارهای غنی‌تر در کاهش شکاف و نابرابری ناموفق بوده است. یافته‌ها مؤید این واقعیت است که برنامه‌های توسعه روستایی اجرا شده باعث افزایش نابرابری و افزایش شکاف بین قشرهای فقیر و برخوردار شده است (Hayati and et al., 2008).

طرح‌های فقرزدایی و توسعه اجتماعی به عنوان بخشی از برنامه‌های سرمایه‌گذاری‌های عمومی کشور چین در خلال سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۴ نیز با وجود علاقه و تلاش آن کشور در توزیع عادلانه منافع حاصل از برنامه‌ها، نتوانسته است اثرات مثبت قابل توجهی بر افزایش درآمد و قدرت خرید و مصرف خانوارهای فقیر داشته باشد؛ اما

در عوض درآمد و مصرف خانوارهای غنی به خصوص در روستاهای با استاندارد زندگی بالا و دارای رهبران محلی باسوادتر را افزایش داده است (Park and Wang, 2010).

بررسی اثرات پروژه سدسازی در آفریقای جنوبی و چین در سه بخش اقتصاد روستایی، فرهنگ، سلامت و جنسیت و زیرساخت‌ها، حمل و نقل و مسکن نشان داد که سیاست‌گذاری‌ها، توزیع منابع، نیروی کار و ساختار نامساعد قدرت و ثروت در بین فقرای روستایی را بدتر از قبل کرده است. برخی از نتایج و اثرات این پروژه در حوزه‌های مختلف به شرح زیر است:

۱. **اقتصاد روستایی:** تغییر در سطح دسترسی مردم به محیط زیست و منابع طبیعی مانند گیاهان دارویی و خوراکی، منابع چوب و مصالح ساختمانی، تخریب جنگل و مرتع، کاهش دسترسی به منابع آب کشاورزی و شرب، زیر آب رفتن مراتع و اراضی زراعی، کاهش تولید محصولات کشاورزی و دامی؛

۲. **فرهنگی:** پیدا نشدن فرصت‌های شغلی و منابع اقتصادی جایگزین برای مهاجران، تزلزل در پیوندهای اجتماعی موجود، تحت شعاع قرار گرفتن سلامتی اجتماعی و روابط جنسیتی، افزایش تضاد بین بومیان و افراد تازه وارد؛

۳. **زیرساخت‌ها:** کاهش احساس امنیت به دلیل زمین‌لرزه‌های شدید و تخریب منازل (Tilt and et al., 2008).

اثرات بیوفیزیکی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی- قانونی، فرهنگی و روان‌شناختی پروژه گردشگری روستایی در اندونزی به صورت مشارکتی بررسی و نتایج قابل توجهی به دست آمد. برخی از پیامدهای این پروژه عبارت‌اند از:

۱. **بیوفیزیکی:** فروش اراضی به سوداگران زمین، تغییر کاربری اراضی و کاهش کمیت و کیفیت تولید محصولات کشاورزی، تغییر پتانسیل‌های زیست‌محیطی، کاهش دسترسی مردم به منابع طبیعی و ایجاد اضطراب و نگرانی در ماهیگیران به دلیل کاهش دسترسی به اراضی ساحلی و تخریب مناطق آبی‌پروری؛

۲. **اقتصادی:** افزایش قیمت زمین و املاک، کسب منافع اقتصادی از طریق اجاره اراضی، تزریق منابع مالی حاصل در بخش مسکن و بهبود شرایط سکونت‌گاهی و ایجاد مشاغل جدید مرتبط با گردشگری؛

۳. **اجتماعی:** توسعه زیرساخت‌ها؛ تغییر در انگاره‌های ارتباطی و اجتماعی و سرعت گرفتن فرایند اجتماعی شدن^۱ به دلیل گسترش مراودات، تغییر در ارزش‌ها، سبک زندگی و راهبردهای معیشتی، تمایز و تفکیک اجتماعی و اقتصادی، افزایش ناآرامی‌های اجتماعی و سرقت، استقرار فروشگاه‌های جدید و تأثیر بر تغییر الگوهای تغذیه؛

۴. **سیاسی- قانونی:** انتقال قدرت تصمیم‌گیری و مدیریت محیط زیست شامل اراضی ساحلی، اراضی زراعی، پارک‌های حفاظت‌شده، مناطق مجاز ماهیگیری و برداشت چوب به صاحبان جدید اراضی و کاهش قدرت تصمیم‌گیری و سلب حقوق قانونی روستائیان؛

1. Socialization

۵. **فرهنگی:** ایجاد احساس ناخوشایند در والدین به دلیل سلب امکان عمل به سنت دیرین انتقال ماترک و میراث خود به فرزندان پس از فروش اراضی، نگرانی و شکایت رهبران روستا از بی‌احترامی جوانان به سبک زندگی سنتی و بی‌توجهی به یادگیری دانش و مهارت‌های بومی؛

۶. **روان‌شناختی:** ترس، اضطراب و دلواپسی مستمر نسبت به آینده و نبود اطمینان نسبت به برخورداری از منافع توسعه جهانگردی در بلندمدت (Walker and et al., 2000).

در بررسی اثرات اجتماعی توسعه معادن در کشورهای استرالیا (Lockie and et al., 2009) و نیجریه (Akinbile, 2007)، وضعیت تغییر در شاخص‌هایی چون زیرساخت‌ها و خدمات اجتماعی، هویت اجتماعی، ناهنجاری‌های اجتماعی، تضاد بین مردم و دولت و فرصت‌سازی برای مشارکت مؤسسه‌های محلی و مردم بومی مورد ارزیابی قرار گرفت. وینتر (Winter, 2006) نیز اثرات پروژه‌های توسعه روستایی را بر توانایی اقتصادی و کیفیت زندگی زنان در کشور زنگبار بررسی کرد. تخریب محیط زیست و پسرفت منابع، تضاد در بهره‌برداری، شکاف در ساختار اجتماعی و از بین رفتن مشاغل سنتی به مثابه اثرات منفی طرح آبی‌پروری (Neiland and et al., 1991) و بیکاری ماهیگیران خرده مالک، جزو اثرات منفی استقرار پروژه سهمیه‌بندی ماهیگیری (Bradshaw and et al., 2001) گزارش شد. ضمن آنکه پروژه آبی‌پروری در کاستاریکا نیز تأییری بر افزایش دانش و اطلاعات مردم ساکن در مناطق همجوار نداشته است (Alston and et al., 2005).

روش پژوهش

این تحقیق از نوع توصیفی و تحلیلی است. تعداد ۳۰ پژوهش با موضوع ارزیابی اثرات بررسی و نتایج آنها به روش تحلیل محتوا استخراج شده است. تحلیل محتوا از تکنیک‌های مربوط به روش اسنادی در پژوهش علوم اجتماعی است. روش اسنادی به کلیه روش‌هایی گفته می‌شود که در آنها هدف پژوهش با مطالعه، تحلیل و بررسی اسناد و متون انجام می‌شود. چنانچه از نام تحلیل محتوا پیداست؛ این تکنیک با تحلیل و آنالیز محتوا می‌کوشد داده‌هایی را در مورد متن استخراج کند. به طور کلی تحلیل محتوا؛ تحلیلی نظام‌دار از متن است که می‌توان آن را درباره انواع گوناگون پیام‌های مندرج در مقاله‌ها، اسناد رسمی، خطابه‌ها و اعلامیه‌های سیاسی به کار بست. واژه‌هایی که نویسنده به کار می‌برد، بسامد آنها، وجه آرایش آنها در جمله، ساختمان خطابه و چگونگی بسط آن، منابع اطلاعاتی‌اند که بر مبنای آنها پژوهشگر می‌کوشد به شناخت دست یابد. تحلیل محتوا به دلیل امکان تحلیل منظم اطلاعات و اظهارنظرهای عمیق‌تر و پیچیده‌تر روزبه‌روز در تحقیقات اجتماعی اهمیت بیشتری پیدا می‌کند.

یافته‌ها

نمونه آماری پژوهش‌های مورد بررسی در جدول شماره (۱) ارائه شده است. این پژوهش‌ها یا به طور مستقیم مربوط به حوزه توسعه روستایی و کشاورزی، منابع طبیعی و محیط زیست‌اند و یا اثرات آنها را بر این حوزه‌ها بررسی کرده‌اند. از مجموع پژوهش‌های بررسی شده ۲۰ مورد مطالعات داخلی و ۱۰ مورد مطالعات خارجی است.

جدول ۱: نمونه آماری پژوهش‌های بررسی شده

ردیف	حوزه طرح / پروژه	تعداد
۱	توسعه و عمران روستایی	۱۳
۲	منابع طبیعی (جنگل، مرتع، آبیان)	۶
۳	امور زیربنایی (راه، سدسازی، معادن)	۴
۴	تعاونی‌های تولید کشاورزی	۳
۵	نفت، گاز و پتروشیمی	۲
۶	آموزش و ترویج	۱
۷	گردشگری	۱
	مجموع	۳۰

بررسی نمونه‌های تحقیق به روش تحلیل محتوا نشان داد که در مجموع ۱۵ مورد از پژوهش‌ها به اثرات مثبت، ۱۱ مورد به بدون تأثیر و ۱۳ مورد به اثرات منفی پرداخته‌اند. بزرگ‌تر بودن مجموع اثرات مندرج در جدول ۲ از تعداد نمونه‌های تحقیق به این دلیل است که برخی از نمونه‌های اثرات را از دو یا سه جنبه (مثبت، بی‌تأثیر و منفی) مطالعه کرده‌اند.

جدول ۲: نوع اثرات در نمونه پژوهش‌ها

ردیف	نوع اثرات	تعداد
۱	مثبت	۱۵
۲	بی‌تأثیر	۱۱
۳	منفی	۱۳

اثرات مورد توجه در مطالعات تحلیل شده بیانگر آن است که ابعاد اجتماعی با تعداد ۲۷ مورد (۴۵/۸ درصد) و اقتصادی با تعداد ۲۱ مورد (۳۵/۶ درصد) در اولویت‌های اول و دوم‌اند و ابعاد زیست‌محیطی، روان‌شناختی و قانونی سیاسی در مراحل بعدی قرار دارند (جدول ۳).

جدول ۳: ابعاد اثرات در نمونه پژوهش‌ها

ردیف	ابعاد اثرات	تعداد
۱	اجتماعی	۲۷
۲	اقتصادی	۲۱
۳	زیست‌محیطی	۶
۴	روان‌شناختی	۴
۵	قانونی - سیاسی	۱
	مجموع	۵۹

مصادق‌ها و مؤلفه‌های مربوط به اثرات مثبت و منفی طرح‌های توسعه در ۵ بعد اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی، روان‌شناختی و قانونی سیاسی در جدول (۴) و (۵) قابل مشاهده است. از جنبه اثرات مثبت، بیشترین اثرات مورد اشاره مربوط به ابعاد اجتماعی بود و سپس به ترتیب اثرات اقتصادی و زیست‌محیطی قرار داشت. مؤلفه‌های مربوط به اثرات مثبت روان‌شناختی و قانونی - سیاسی گزارش نشده است. در جنبه اثرات منفی نیز بیشترین شاخص‌های استخراج شده مربوط به ابعاد اجتماعی و در مرحله بعد اثرات روان‌شناختی و زیست‌محیطی قرار داشت. کمترین اثرات منفی نیز مربوط به شاخص‌های قانونی - سیاسی و اقتصادی بوده است.

جدول ۴: اثرات مثبت استخراج شده از نمونه‌های تحقیق

ردیف	ابعاد اثرات	مصادق	تعداد
۱	اجتماعی	افزایش مصرف، افزایش خدمات عمومی، مهارت‌آموزی، کاهش فقر، بهبود امکانات زندگی، رضایت از زندگی، توسعه سرمایه انسانی، بهبود کیفیت زندگی، مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی، سرعت اجتماعی شدن، تمایز و تفکیک اجتماعی، افزایش دانش و اطلاعات	۱۳
۲	اقتصادی	ایجاد اشتغال، رشد اقتصادی، توسعه زیرساخت‌ها، افزایش سرمایه‌گذاری، شیوه‌های نوین تولید، افزایش تولید، افزایش درآمد، ایجاد مشاغل جدید، کسب منافع اقتصادی، افزایش قیمت املاک و مستغلات	۱۰
۳	زیست‌محیطی	بهبود کیفیت محیط زیست، بهبود شرایط سکونتگاه‌ها، ارتقای فرهنگ زیست‌محیطی	۳
۴	روان‌شناختی	-	۰
۵	قانونی - سیاسی	-	۰

جدول ۵: اثرات منفی استخراج شده از نمونه‌های تحقیق

ردیف	ابعاد اثرات	مصادق	تعداد
۱	اجتماعی	افزایش فقر، افزایش ناهنجاری‌ها و آسیب‌های اجتماعی، افزایش تضادهای اجتماعی و منافع، فاصله طبقاتی، شکاف اجتماعی، نزلزل در پیوند اجتماعی، سرقت، ناآرامی اجتماعی، کم‌رنگ شدن آداب و رسوم محلی، تغییر در انگاره‌های ارتباطی، تغییر در سبک زندگی، بی‌احترامی جوانان به بزرگ‌ترها، بی‌توجهی به فرهنگ و دانش بومی، تغییر در ارزش‌ها، تهی شدن سرمایه انسانی، از بین رفتن مشاغل سنتی، تغییر در الگوی تغذیه	۱۷
۲	روان‌شناختی	احساس بیگانگی، احساس تعلق نداشتن به محیط جدید، احساس نابرابری و محرومیت، احساس ترس و اضطراب از آینده، تغییر در روابط جنسیتی، کاهش احساس امنیت، نداشتن اطمینان نسبت به برخورداری از منافع طرح‌ها	۷
۳	زیست‌محیطی	تخریب منابع طبیعی (جنگل، مرتع، حیات وحش)، کاهش دسترسی به محیط‌های طبیعی، کاهش دسترسی به آب، تغییر کاربری اراضی، کاهش ظرفیت‌های محیطی و پسرفت منابع	۵
۴	قانونی - سیاسی	شکاف بین مرکز - پیرامون، سلب حقوق قانونی جامعه محلی، انتقال قدرت تصمیم‌گیری به افراد تازه وارد	۳
۵	اقتصادی	کاهش درآمد، بیکاری، کاهش کیفیت محصولات کشاورزی	۳

نتیجه‌گیری

هدف این تحقیق بررسی جایگاه مفهوم ارزیابی اثرات زیست‌محیطی و اجتماعی در ثبات و پایداری طرح‌های توسعه و نقش ادراک‌ها و نگرش جامعه محلی در این فرایند و همچنین استخراج ابعاد و اثرات طرح‌های توسعه در پژوهش‌های ارزیابی اثرات بود. طبق نتایج شناسایی و ارزیابی اثرات برنامه‌های توسعه از طریق آشنایی با دیدگاه، ادراک و نگرش مردم از مهم‌ترین روش‌های دخالت دادن گروه‌های ذی‌نفع در توسعه است. همچنین با بررسی تحقیقات مرتبط با ارزیابی اثرات محیطی و اجتماعی مشخص شد که به ابعاد اجتماعی بیشتر از سایر حوزه‌های توسعه توجه شده است و موضوع‌های اقتصادی، زیست‌محیطی، روان‌شناختی و قانونی سیاسی در مراتب بعدی قرار داشتند. البته این یافته به دلیل گستری، پیچیدگی و چند لایه بودن مفاهیم و مؤلفه‌های توسعه اجتماعی و مسائل و موضوع‌های مرتبط با آن قابل درک است، به طوری که امروزه به بسیاری از چالش‌های فرارو از منظر اجتماعی و جامعه‌شناختی توجه می‌شود و مثال بارز آن رشد پارادایم ارزیابی اثرات اجتماعی است که در آن همه جوانب و ابعاد توسعه حتی ابعاد زیست‌محیطی و بهداشتی هم بررسی می‌شود. زیرا هدف نهایی طرح‌های توسعه فراهم کردن زندگی بهتر برای مردم است. همچنین تطور و توسعه شتابان رشته علمی «جامعه‌شناسی محیط‌زیست» نیز دلیل دیگر بر اهمیت توسعه اجتماعی است.

در خصوص مصداق‌ها و مؤلفه‌های مربوط به اثرات، بیشترین موارد اشاره شده هم از جنبه اثرات مثبت و هم منفی، مربوط به ابعاد اجتماعی بود، به این معنا که هم‌زمان منافع و زیان‌های طرح‌ها و پروژه‌های توسعه‌ای متوجه توسعه اجتماعی است. از جنبه اثرات مثبت، بعد اقتصادی در مرتبه دوم قرار داشت، اما از جنبه اثرات منفی، بعد روان‌شناختی در مرحله دوم قرار داشت. نکته جالب توجه اینکه با وجود اثرات مثبت اقتصادی و همچنین قرار داشتن اثرات اقتصادی در انتهای جدول اثرات منفی طرح‌های توسعه، هیچ‌گونه آثار مثبت از مؤلفه‌های مربوط به حوزه روان‌شناختی و قانونی- سیاسی گزارش نشده است. این یافته نشان می‌دهد طرح‌های توسعه دست‌کم در سال‌های آغازین شروع به کار نقشی مساعد در ایجاد ادراک‌ها و احساسات مثبت نسبت به آینده و ارتباط روانی و ذهنی مناسب در جامعه میزبان ندارند و اثرات مثبت طرح‌های توسعه، طرح‌واره‌های امیدوارکننده‌ای را در اذهان مردم ایجاد نکرده و به باور در آنها تبدیل نشده است. در مقابل کاهش احساس امنیت، نداشتن اطمینان نسبت به برخورداری از منافع طرح‌ها، شکاف بین مرکز- پیرامون و سلب حقوق قانونی جامعه محلی از اثرات منفی روان- شناختی و قانونی سیاستی گزارش شده در تحقیقات ارزیابی اثرات است.

بنابراین، طبق یافته‌ها می‌توان اینگونه اظهار داشت که توانمندسازی اجتماعات محلی مجاور طرح‌های توسعه‌ای مستلزم در نظر گرفتن شرایط جدید و مشارکت و همراه کردن مردم در طرح‌هاست. برای این منظور باید موانع ساختاری ارتباط اجتماع محلی و پروژه برداشته و نقش مردم بومی در پیشبرد اهداف پروژه مشخص و دوباره تعادل پویای قبل از ورود پروژه برقرار شود. ایجاد چنین شرایطی در کاهش اثرات منفی و ناخواسته و افزایش اثرات مثبت و مورد انتظار با اتخاذ راهبردهای پیشگیرانه مؤثر بوده و ضریب موفقیت و پایداری پروژه‌ها را افزایش خواهد داد.

فهرست منابع

- بادن، پ. (۱۳۷۴). *روانشناسی شخصیت: جنبه‌های روانی - اجتماعی*. ترجمه محمود ایروانی. تهران: انتشارات آفرینش.
- برارپور، ک. (۱۳۸۷). ارزیابی طرح‌های اقتصادی و توسعه‌ای غرب مازندران بر اساس میزان ایجاد ناپایداری در توسعه ناحیه‌ای. *تحقیقات اقتصادی*، ش. ۸۴، صص ۴۷-۱۷.
- ترکمانی، ج. و جمالی‌مقدم، ا. (۱۳۸۴). اثرات مخارج عمرانی دولت بر فقرزدایی در مناطق روستایی ایران. *پژوهش‌های اقتصادی ایران*. سال ۷، ش. ۲۵، صص ۱۵۳-۱۴۷.
- توکلی، م. و قدوسی، ج. (۱۳۸۱). *اثرات مدیریت قرق و احیاء قسمتی از حوضه آبخیز سد رئیسعلی دلواری استان بوئسهر*. مجموعه مقالات اولین همایش ملی تحقیقات مدیریت دام و مرتع (جلد سوم)، تهران: مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع، صص ۹۸۹-۹۷۵.
- حیاتی، د. (۱۳۸۵). تحلیلی بر پیامدها و راهکارهای گزیده شده اسکان عشایر در ایران با نگرشی بر تجربه دشت بکان فارس. *مجله مطالعات اجتماعی ایران*، سال ۱، ش. ۱، صص ۹۹-۷۷.
- رضوانی، مر.، رمضان‌زاده، م. و پورجباری، م. (۱۳۸۹). تحلیل اثرات اقتصادی - اجتماعی نواحی صنعتی در توسعه نواحی روستایی، مورد مطالعه: ناحیه صنعتی سلیمان‌آباد تنکابن. *جغرافیا و توسعه*، ش. ۱۸، صص ۲۶-۵.
- رهبر، ف. و میرشجاعیان، ح. (۱۳۸۷). ارزیابی اثرات توسعه منطقه‌ای طرح‌های صنعتی: مورد مطالعاتی طرح‌های خط لوله اتیلن مرکزی. *مطالعات اقتصاد انرژی*، سال ۵، ش. ۱۹، صص ۷۸-۵۱.
- دریکوندی، ف. (۱۳۸۷). ارزیابی آثار و پیامدهای اقتصادی - اجتماعی طرح توسعه ریمله. *روستا و توسعه*، جلد ۱۱، ش. ۱، صص ۱۹۸-۱۷۳.
- سعدی، ح. (۱۳۸۸). بررسی اثرات تعاونی‌های تولید کشاورزی در استان همدان. *تحقیقات اقتصاد و توسعه روستایی*، دوره ۴۰، ش. ۴، صص ۶۸-۵۷.
- سعیدی، ع. و رستگار، ا. (۱۳۸۹). اثربخشی طرح‌ها و پروژه‌های عمرانی در توسعه اجتماعی اقتصادی سکونتگاه‌های روستایی. *مورد روستاهای بخش وراوی (شهرستان مهر)، جغرافیا*، سال ۷، ش. ۲۲، صص ۶۳-۴۷.
- صالحی، ا. (۱۳۸۴). *ارزشیابی اثرات اقتصادی، اجتماعی طرح‌های ساماندهی عشایر در کانون‌های گل‌افشان و چشمه‌رحمان اصفهان*. مجموعه مقالات همایش ملی ساماندهی عشایر ایران (جلد اول). تهران: انتشارات نقش‌بیان.
- صفاری‌نیا، م. (۱۳۸۴). *روانشناسی تغییر نگرش و رفتار مصرف‌کنندگان انرژی*. تهران: سازمان بهره‌وری انرژی ایران.
- طباطبایی، ع. و مکتون، ر. (۱۳۸۳). *ارزیابی زیست‌محیطی راهبردی آب*. اولین کنگره ملی مهندسی عمران. طالبیان، س.ا.، فاضلی، م. و دغاقله، ع. (۱۳۸۷). تحلیل تأثیر اجتماعی توسعه صنعتی منطقه عسلویه. *نامه علوم اجتماعی*، ش. ۳۳، صص ۷۵-۵۵.
- طاهرخانی، م. و حیدری‌ساربان، و. (۱۳۸۳). نقش تعاونی‌های تولیدی در توسعه مناطق روستائی، مطالعه موردی: شهرستان مشکین‌شهر. *پژوهش‌های جغرافیایی*، سال ۳۶، ش. ۴۹، صص ۱۲۶-۱۱۵.

عظیمی، ن. و امیری لمر، م. (۱۳۸۷). ارزیابی اثرات اجرایی طرح ساماندهی خروج دام از جنگل بر جنگل‌نشینان در استان گیلان: مطالعه موردی بخش مرکزی شهرستان رضوانشهر. *پژوهش‌های جغرافیایی*، ش. ۶۳، صص ۱۷۱-۱۵۷.

فائو. (۱۳۸۷). طرح‌های جنگل‌داری اثرات - ارزیابی اقتصادی. ترجمه ارسطو سعید، انتشارات دانشگاه تهران.
 قنبری، ی. و راستی‌اردکانی، م. (۱۳۸۱). *اجرای طرح کنترل ورود دام از مناطق قشلاقی به مراتع بیلاقی در استان اصفهان*. ویژه‌نامه مقالات اولین همایش ملی تحقیقات مدیریت دام و مرتع، تهران: مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع.

کرمانی، م.، بهروان، ح. و ازکیا، م. (۱۳۸۷). بررسی تغییرات اقتصادی و اجتماعی در شیوه زندگی روستائیان به واسطه استقرار صنعت در مناطق روستایی، نمونه مورد مطالعه: مجتمع صنعتی معدنی مس قلعه‌زری. *علوم اجتماعی*، سال ۵، ش. ۲، صص ۲۱۴-۱۷۹.

کریمی، ع. و رضایی‌مقدم، ک. (۱۳۸۴). آثار تعاونی‌های تولید کشاورزی در فرایند تولید. *اقتصاد کشاورزی و توسعه*، سال ۱۳، ش. ۵۲، صص ۳۰-۱.

کریمی، ی. (۱۳۷۹). *نگرش و تغییر نگرش*. تهران: مؤسسه نشر ویرایش.
 کریمی، ی. و صفاری‌نیا، م. (۱۳۸۴). روانشناسی اجتماعی و تغییر نگرش مصرف‌کنندگان انرژی. *نشریه انرژی ایران*، سال ۹، ش. ۲۲، صص ۸۳-۶۹.

کلاینبرگ، ا. (۱۳۸۶). *روانشناختی اجتماعی*. ترجمه علی محمد کاردان، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
 لهسایی‌زاده، ع. و ماجدی، م. (۱۳۸۳). بررسی اثرات پروژه‌های عمرانی بر رفاه در نقاط روستایی استان فارس. *جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۵، ش. ۴۰، صص ۹۴-۷۳.

محمدی‌گلرنگ، ب.، قدوسی، ج. و مشایخی، م. (۱۳۸۴). ارزیابی اقتصادی عملیات آبخیزداری انجام شده در حوزه آبخیز سدها (حوزه آبخیز سد شهید یعقوبی، تربت حیدریه). *تحقیقات جغرافیایی*، ش. ۸۳، صص ۱۱۰-۹۳.

مظفر، ف.، حسینی، س.ب.، سلیمانی، م.، ترکاشوند، ع. و سرمدی، ع. ا. (۱۳۸۷). ارزیابی اثرات اجرای طرح‌های هادی بر محیط‌زیست روستاهای ایران. *علوم محیطی*، سال ۵، ش. ۳، صص ۳۳-۱۱.

مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی. (۱۳۸۸). بررسی اثرات اقتصادی-اجتماعی آموزشی‌های ترویجی در زمینه امور دام. قابل دسترس در: <http://www.agri-peri.ir>

میررجبی، ح. (۱۳۸۵). نقش مدیریت در بهبود وضع اجتماعی و اقتصادی روستائیان مناطق جنگلی (مطالعه موردی منطقه یخکش). مجموعه نقش مدیریت در عمران روستاها و حفاظت از منابع طبیعی و محیط‌زیست. تهران: انتشارات میرماه.

Ahmadvand, M., Karami, E. and Iman, M.T. (2011). Modeling the determinants of the social impacts of agricultural development projects. *Environmental Impact Assessment Review*, 31 (1): 8-16.

Ahmadvand, M. Karami, E., Zamani, G.H. and Vanclay, F. (2009). Evaluating the use of social impact assessment in the context of agricultural development projects in Iran. *Environmental Impact Assessment Review*, 29 (6): 399- 407.

- Akinbile, L. A. (2007). Social impact assessment of limestone exploitation in Yewa North local government area of Ogun State, Nigeria. *Pakistan Journal of Social Sciences*, 4 (1): 107-111.
- Albrecht, S. and Thompson, J. G. (1988). The place of attitude and perceptions in social impact assessment. *Society and Natural Resources*, 1(1):69-80.
- Alston, D. E., Cabarcas, A., Capella, J., Benetti, D. B., Keene-Meltzoff, S., Bonilla, J. and Cortés, R. (2005). Environmental and social impact of sustainable offshore cage culture production in Puerto Rican waters. Available at: www.lib.noaa.gov/retiredsites/docaqua/reports/finaloffshorepuertorico.pdf
- Becker, H.A. (2001). Social impact assessment. *European Journal of Operational Research*, 128 (2): 311-321.
- Becker, D.R., Harris, C. C., McLaughlin, W. J. and Nielsen, E.A. (2003). A participatory approach to social impact assessment: the interactive community forum. *Environmental Impact Assessment Review*, 23 (3): 367-382
- Beedell, J. and Rehman, T. (2000). Using social – psychology models to understand farmers, conservation behavior. *Journal of Rural studies*, 16 (1): 117-127.
- Bradshaw, M., Wood, L. and Williamson, S. (2001). Applying qualitative and quantitative research: A social impact assessment of a fishery. *Applied Geography*, 21 (1): 69-85.
- Jay, S., Jones, C., Slinn, P. and Wood, C. 2007. Environmental impact assessment: Retrospect and prospect. *Environmental Impact Assessment Review*, 27 (4): 287-300.
- Hayati, D., Karami, E. and Powell, J. (2008). The impact of rural development interventions on rural households: poverty and inequality: the case of Fars Province, Iran. *Journal of Iranian Social Studies*, 2 (1): 169-183.
- Heikkinen, T. and Sairinen, R (2007). Social impact assessment in regional land use planning, best practices from Finland. Nordic Research Programme Report 2005-2008, Report: 3, Available at: www.nordregio.se.
- Momtaz, S. (2002). Environmental impact assessment in Bangladesh: A critical review. *Environmental Impact Assessment Review*, 22(2):163-179.
- Neiland, A.E., Shaw, S.A. and Bailly, D. (1991). The social and economic impact of aquaculture: a European review. *European Society Special Publication*, 16:469-482.
- Park, A. and Wang, S. (2010). Community-based development and poverty alleviation: An evaluation of China's poor village investment program, *Journal of Public Economics*, 94 (9-10): 790-799.

- Pisani, J. A. and Sandham, L. A. (2006). Assessing the performance of SIA in the EIA context: A case study of South Africa. *Environmental Impact Assessment Review*, 26 (8): 707-724.
- Rodrigues, G. S., Campanhola, C., Kitamura, P. C. (2003). An environmental impact assessment system for agricultural R&D. *Environmental Impact Assessment Review*, 23 (2): 219-244.
- Tilt, B., Braun, Y. and He, D. (2008). Social impact of large dam projects: A comparison of international case studies and implications for best practice. *Journal of Environmental Management*, 90 (3): 249-257.
- Tukker, A. (2000). Life cycle assessment as a tool in environmental impact assessment. *Environmental Impact Assessment Review*, 20 (4): 435-456.
- Walker, J. L., Mitchell, B and Wismer, S. (2000). Impacts during project anticipation in Molas, Indonesia: Implications for social impact assessment. *Environmental Impact Assessment Review*, 20 (5): 513-535.
- Winter, S. J., Esler, K. J. and Kidd, M. (2005). An index to measure the conservation attitudes of landowners towards Overberg Coastal Renosterveld, a critically endangered vegetation type in the Cape Floral Kingdom, South Africa. *Biological Conservation*, 126 (3): 383-394.
- Vanclay, F. (2003). International principles for social impact assessment. *Impact Assessment Project Appraisal*, 21 (1): 5-11.
- Vanclay, F. (2004). The triple bottom and impact assessment: how do TBL, EIA, SIA, SEA and EMS relate to each other? *Journal of Environmental Policy and Management*, 6 (3): 265-288.